

ОЦІНКА РОЛІ ДЕМОГРАФІЧНОГО ФАКТОРУ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Аналітична доповідь
Травень 2023 р.

Ця публікація підготовлена в рамках проекту Програми MATRA, що фінансується Посольством Королівства Нідерландів в Україні. Оцінки та висновки авторів не слід розглядати як офіційну позицію Посольства.

ОЦІНКА РОЛІ ДЕМОГРАФІЧНОГО ФАКТОРУ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Ольга ПИЩУЛІНА,
провідний експерт соціальних і гендерних програм Центру Разумкова

Розвиток економіки будь-якої країни, розстановка економічних та політичних сил у регіональному та світовому масштабі багато в чому залежать від демографічних та міграційних процесів. Саме демографічний стан наразі визнається одним із головних показників розвитку держави, який безпосередньо впливає на соціально-економічне становище та національну безпеку.

РОЛЬ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ

В останні роки економісти повернулися до думки про першорядну роль демографічних процесів для економічного розвитку. Так, експерти МВФ вважають, що **основним вектором економічного зростання є не накопичення фізичного капіталу у формі матеріальних активів, а людський капітал та технічний прогрес¹**. Прихильники цієї думки вважають, що саме демографічний тиск призводить до інституційних, технічних та політичних змін². Демографічне зростання може впливати на економічний розвиток навіть всупереч таким чинникам, як помилковий політичний вибір, корупція або нестача природних ресурсів.

За даними Світового банку, в Україні внесок людського капіталу в національне багатство є значно нижчим, ніж у країнах Європи, і становить лише 34% загального національного багатства. Для порівняння, в країнах із низьким рівнем доходу цей показник становить 41%, в країнах Європи та Центральної Азії – 62%, у розвинених країнах людські ресурси становлять від 68 до 76% всього національного багатства³, у світі в середньому – 64%.

Треба мати на увазі, що чисельність населення, з одного боку, схильна до значного

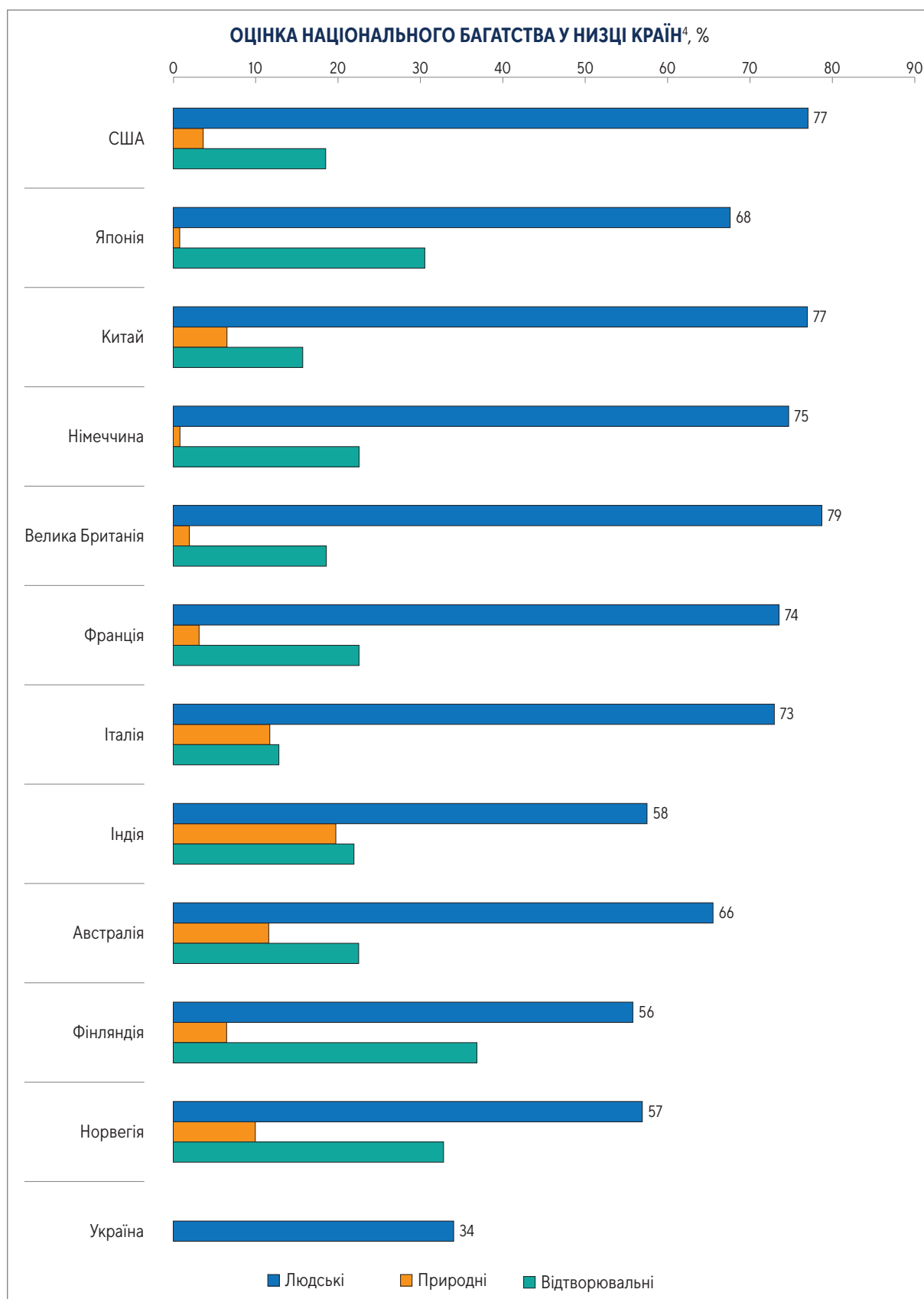
впливу економічних факторів, з іншого – сама помітно впливає на них. Зокрема, вплив демографії на економіку відбувається за декількома напрямками:

- ✓ **економічне зростання:** зростання подушного ВВП уповільнюється через скорочення частки працездатних громадян і, як наслідок, зниження загальної продуктивності та інвестицій;
- ✓ **добробут:** демографічні чинники відіграють істотну роль у формуванні частки трудових доходів, виявляється зв'язок між змінами частки населення працездатного віку та економічним зростанням на душу населення, та рівнем бідності;
- ✓ **фінансування пенсій:** зростання частки літніх потребує або зростання бюджетних видатків на пенсії, або підвищення податків; накопичувальні системи теж стають менш ефективними через зниження відсоткових ставок, що зумовлено, зокрема, старінням населення – літні менш схильні до інвестицій. Старіння населення суттєвим чином впливає на економічне зростання, державні бюджети, фінансові ринки;
- ✓ **охорона здоров'я:** більш тривале життя означає також і більш високу

¹ Population 2020. — IMF, 2020, <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/03/changing-demographics-and-economic-growth-bloom>.

² The demographic dividend and economic growth: an integrated theoretical framework. — Demografie DIGEST, 2020, https://www.czso.cz/documents/10180/123310414/13005320q4_240-252.pdf/958a361a-3023-4451-a590-5155eb279fd7?version=1.1.

³ Frederick H. Harbison Human Resources as the Wealth of Nations. — JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/985834>.

⁴ Estimating National Wealth: Methodology and Results, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/411171468741363762/pdf/multi-page.pdf>.

захворюваність та інвалідність; для зростання тривалості не просто життя, а здорового життя необхідні інвестиції в медицину;

- ✓ *соціальна підтримка*: до ризику бідності схильні не лише літні люди через брак фінансування; ті, хто зараз молодий, також можуть згодом зіштовхнутися з вищою нерівністю та ризиком бідності, оскільки їхнє очікуване життя на пенсії буде довшим;
- ✓ *ринок праці*: зростання тривалості життя та підвищення пенсійного віку збільшують зайнятість серед осіб старшого віку, що потребує програм підвищення кваліфікації для літніх та створення чи адаптації робочих місць з урахуванням їхнього здоров'я.

Отже, чисельність і структура населення проявляють себе в споживчому попиті, зумовлюють стратегію держави на ринку праці, інвестиційну та соціальну політику. Не менше значення для розвитку економіки,

соціальної сфери має вікова структура населення. Зі збільшенням частки осіб працездатного віку в загальній чисельності населення збільшуються швидкість і масштаби соціально-економічного розвитку, і навпаки.

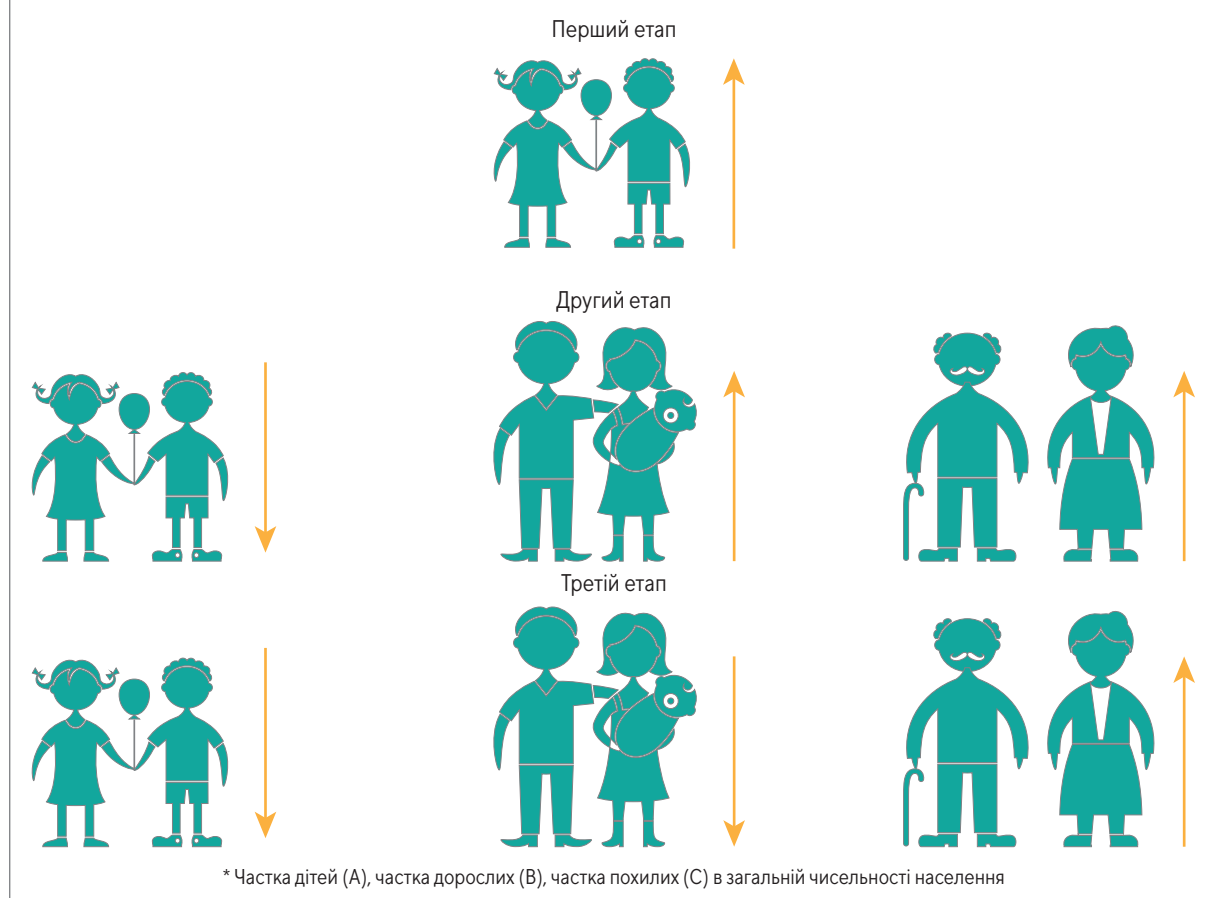
ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕХІД ЯК ФАКТОР ЗРОСТАННЯ

Будь-яка країна у процесі розвитку проходить різні етапи демографічного переходу. Наразі більшість націй знаходиться на тій чи іншій стадії демографічного переходу від розширеного до звуженого відтворення.

Демографічний перехід – це тривалий період зниження народжуваності та смертності, внаслідок чого відтворення населення зводиться до простого заміщення поколінь, тобто зростання населення зупиняється і чисельність населення стабілізується природним чином.

З точки зору впливу на вікову структуру населення демографічний перехід поділяють на три етапи:

ЕТАПИ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ*

У певні періоди частка та чисельність населення працездатного віку, як порівняти з когортами молодшою і старшою за працездатний вік, зростають. Тобто чисельність працездатного населення стає більшою, ніж чисельність утриманців, і коефіцієнт демографічного навантаження знижується. Відкривається **«вікно сприятливих можливостей»** або **«демографічне вікно»** для економічного зростання, яке безпосередньо пов'язане зі зміною вікової структури населення.

Істотним фактором економічного зростання, за ефективної політики держави у сфері зайнятості та освіти, виступає такий загальноприйнятий термін, як **«демографічне вікно можливостей»**, характерне для країн із високою часткою працездатного населення.

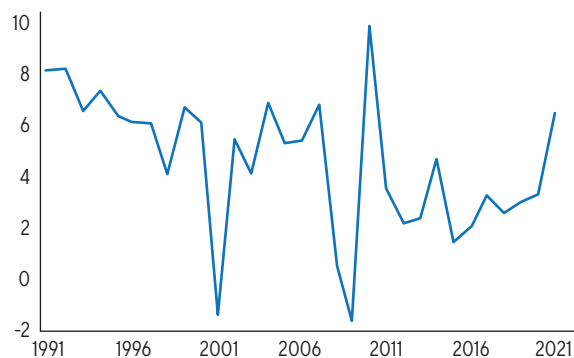
Встановлено, що збільшення частки населення працездатного віку та скорочення частки дітей-утриманців пов'язане зі зростанням валового внутрішнього продукту на душу населення, що також позитивно позначається на скороченні бідності⁵.

Світовий досвід показує, що в країнах із високою часткою працездатного населення існує «демографічне вікно можливостей», яким деякі країни (наприклад, Південно-Східна Азія у 1965–1990 рр.) успішно скористалися, здійснивши економічний ривок за рахунок зважених комплексних заходів у галузі розвитку людського капіталу, ефективної політики держави у сфері освіти та зайнятості. Основним вектором економічного зростання у Південно-Східній Азії стало не накопичення фізичного капіталу у формі матеріальних активів, а людський капітал та технічний прогрес. Сучасні економічні успіхи низки країн таких, як Південна Корея та Тайвань, є також результатом продуманої політики використання демографічного потенціалу країни та заходів у сфері розвитку людського капіталу⁶.

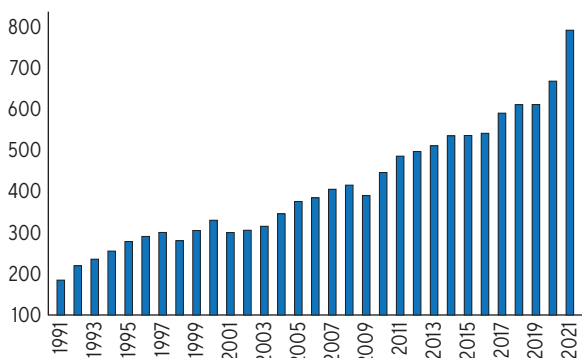
Демографічне вікно можливостей відкривається при мінімальному навантаженні утриманців на одного працюючого. З економічного погляду така ситуація оптимальна через невисокий рівень економічної залежності населення та зростання відносної кількості потенційних працівників, здатних підтримувати осіб непрацездатного віку (дітей та літніх).

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТАЙВАНЮ⁷

Зростання ВВП Тайваню, % до попереднього року

ВВП Тайваню у доларовому еквіваленті, \$ млрд

⁵ Cruz M., Ahmed S.A. On the impact of demographic change on economic growth and poverty. World Development, 105, 95-106, https://econpapers.repec.org/article/eeewdevel/v_3a105_3ay_3a2018_3ai_3ac_3ap_3a95-106.htm. (<https://ideas.repec.org/a/eee/wdevel/v105y2018icp95-106.html>).

⁶ Bloom D., Canning D., Sevilla J. The demographic dividend: A new perspective on the economic consequences of population change. The Rand Corporation, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/2007/MR1274.pdf.

⁷ Юрчишин В. Тайвань — не Україна. — Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/statti/taivan-ne-ukraina>.

Отже «демографічне вікно» — це шанс, можливість отримати економічну вигоду. Отримана економічна вигода у період даної демографічної структури описується як **«демографічні дивіденди»** або **«демографічні бонуси»**⁸. Наприклад, під час другого етапу демографічного переходу частка людей у працездатному віці зростає, а демографічне навантаження знижується, що за інших рівних умов позитивно впливає на темпи економічного зростання. Дія демографічного дивіденду зазвичай триває протягом десятиліть.

Отримати демографічні дивіденди можна за рахунок двох основних факторів:

- ✓ зростання чисельності та якості населення працездатних віку;
- ✓ створення нових робочих місць та формування умов на ринку праці для зайнятості.

Такі дивіденди називають першим демографічним дивідендом. При цьому країни можуть втратити свій шанс, тобто ймовірність отримання демографічного дивіденду з'являється протягом обмеженого проміжку часу, який необхідно швидко використати.

Другий демографічний перехід пов'язаний з етапом старіння населення. За такого сценарію збільшення темпів економічного зростання можливе за умови зміни економічної поведінки. Тобто коли відбувається процес збільшення розміру заощаджень, з метою збереження стабільного рівня споживання протягом усього життя (при цьому очікувана тривалість життя зростає), що сприятиме, за інших рівних умов, підвищенню норми накопичення.

Скорочення чисельності корінного населення та її старіння є загальною тенденцією всіх країн Європейського континенту. Порівняння показників народжуваності за даними Євростату свідчать, що практично у всіх країнах ЄС за минуле десятиліття показник народжуваності значно знизився: в Іспанії — на 24%, Італії — 22%, Греції — 22%,

Фінляндії — 18%, Латвії — 19,3%, Болгарії — 17%, Португалії — 15%, Ірландії — 14,5%, Німеччини — 14%, Хорватії — 11%, Естонії — 8,9%, Нідерландах — 7,06%, Франції — 7,3%, Ісландії — 7,2%, Литві — 6,2%, Великобританії — 5,3%, Угорщині — 4,2%, Румунії — 5,5%, Данії — 4,0%, Словенії — 1,2%, Чехії — 0,5%.

У порівнянні з передкризовим 2008 р. у 2018 р. було відзначено зростання народжуваності лише в деяких країнах: у Мальті — на 18,03%, Люксембурзі — 14,5%, Австрії — 12,1%, Кіпрі — 8,7%, Швеції — 7,8%, Словаччині — 5,8%, Польщі — 0,07⁹.

У 2021 р. в ЄС народилося 4,09 млн дітей. Це незначне збільшення, порівняно з 2020 р., коли народилося 4,07 млн дітей. Загалом спостерігається тенденція до зниження кількості дітей, народжених у ЄС, яка розпочалася у 2008 р. (4,68 млн дітей). Загальний коефіцієнт народжуваності становив 1,53 на одну жінку в ЄС у 2021 р., а у 2019 р. цей показник був трохи вищим, ніж у 2020 р. — 1,50¹⁰.

Проте не дивлячись на те, що у більшості країн європейського континенту щорічно фіксується стабільний спад народжуваності (за винятками окремих країн, у яких спостерігається мінімальний приріст при високих показниках смертності та еміграції) дані Євростату свідчать, що населення ЄС збільшувалося в середньому приблизно на 0,7 млн людей на рік протягом 2005–2021 рр. Хоча темпи зростання населення

⁸ Mason A. 2005. Demographic transition and demographic dividends in developed and developing countries. United Nations expert group meeting on social and economic implications of changing population age structures. Mexico City. Pp. 81-101 file:///d:/Downloads/Demographic_Transition_and_Demographic_Dividends_i.pdf.

⁹ Eurostat. Fertility statistics, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics.

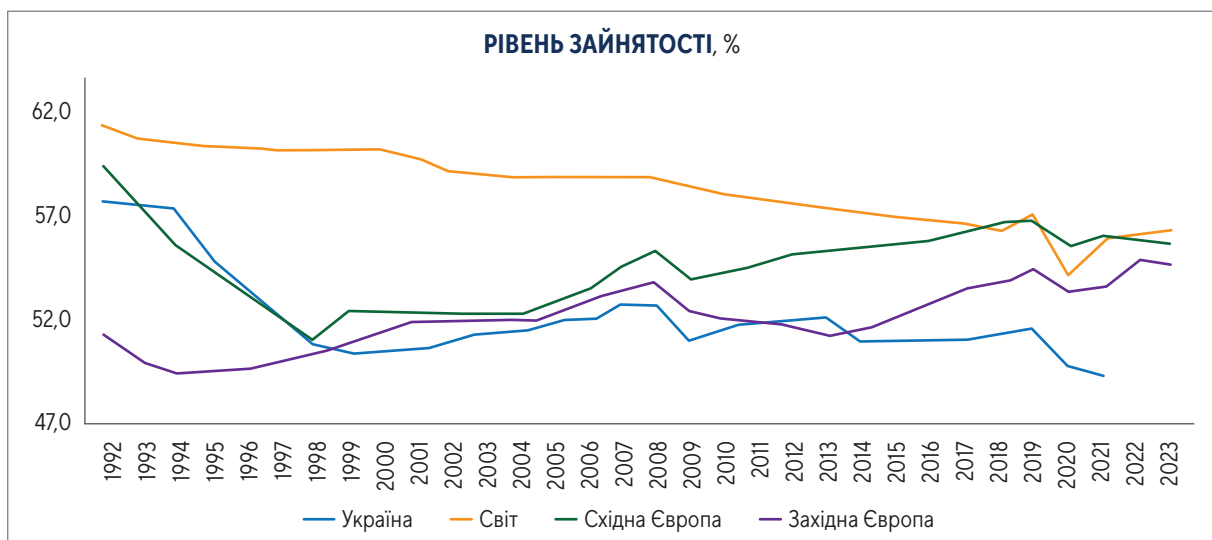
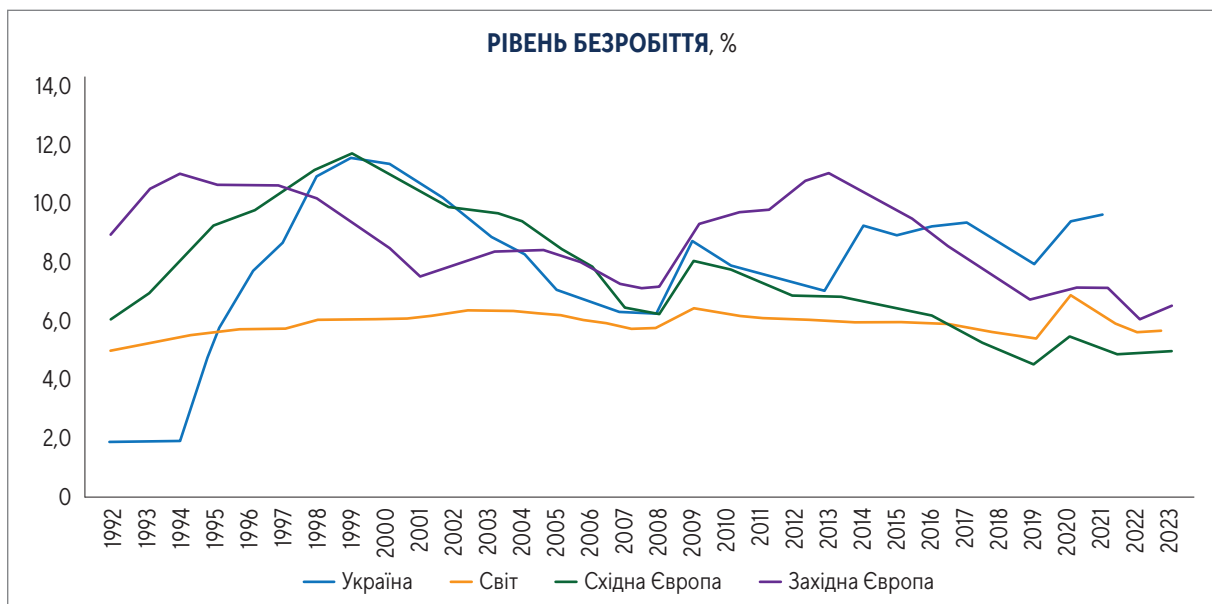
¹⁰ Eurostat. Live births and crude birth rate, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/DDN-20230309-1>.

поступово сповільнилися в останні десятиліття (протягом 1960-х років зростання населення було приблизно на 3 млн людей на рік).

У 2021 р. після майже двох десятиліть зростання вперше в ЄС зафіксовано скорочення населення з 447 млн до 446,8 млн. При цьому зазначимо, що чисельність мігрантів у країнах Європейського континенту в період з 2016 р. до 2021 р. перевищувала 1,5 млн осіб.

Таким чином можна сказати, що для країн ЄС характерним є завершення другого етапу

демографічного переходу та перехід до третього етапу. Отримання демографічних дивідендів поки ще відбувається, не дивлячись на зниження чисельності населення. Так, ринок праці в ЄС продовжував розвиватися, рівень зайнятості зростає, а рівень безробіття до кінця 2022 р. залишався на найнижчому за весь час рівні – 6,1%¹¹. Також Єврокомісія підвищила прогноз зростання економіки на 2023 р. з 0,3% до 0,8% в ЄС і до 0,9% – в євронзоні. Наразі темп зростання за підсумками минулого року оцінюється в 3,5% як в ЄС, так і в євронзоні.

¹¹ Winter 2023 Economic Forecast: EU economy set to avoid recession, but headwinds persist. – European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_707.

Це актуалізує проблеми, пов'язані з необхідністю формування та ефективного використання другого демографічного дивіденду, що дозволить забезпечити економічне благополуччя для країн ЄС. Такі демографічні тенденції є загрозливими для економіки ЄС, оскільки дослідники доводять, що зниження темпів приросту населення підвищує добробут у короткостроковій перспективі та знижує його у довгостроковій перспективі¹². З настанням третього етапу, коли частка населення у працездатному віці починає скорочуватися, позитивний ефект демографічного дивіденду завершується.

Загальний висновок, який є майже достатнім серед експертного середовища, світова економіка може припинити зростати, якщо поточна демографічна тенденція до уповільнення темпів приросту населення продовжиться і далі призведе спочатку до зупинки, а потім і до скорочення чисельності населення.

Демографічне старіння. Отже, для сучасного західного суспільства є суттєвим викликом зростання чисельності та частки літніх та старих людей у структурі населення з динамікою, що збільшується. При цьому демографічне старіння має суттєві регіональні відмінності.

Демографічне старіння – це процес, пов'язаний зі зміною вікової структури населення, саме зі зростанням чисельності та частки людей похилого віку у його складі. Старіння торкається різних аспектів життя людини і сім'ї, а також суспільства в цілому.

Демографічні виклики різною мірою стосуються європейських країн, що знаходяться на різних стадіях демографічного переходу. Країни ЄС мають суттєві відмінності у віковій структурі населення та інтенсивності процесу демографічного старіння. Можна виділити три основні особливості цього процесу: різний рівень демографічної старості; різна швидкість змін вікової структури населення; демографічна асиметрія статей країнами регіону (різниця між чисельністю чоловіків та жінок у старших вікових когортах).

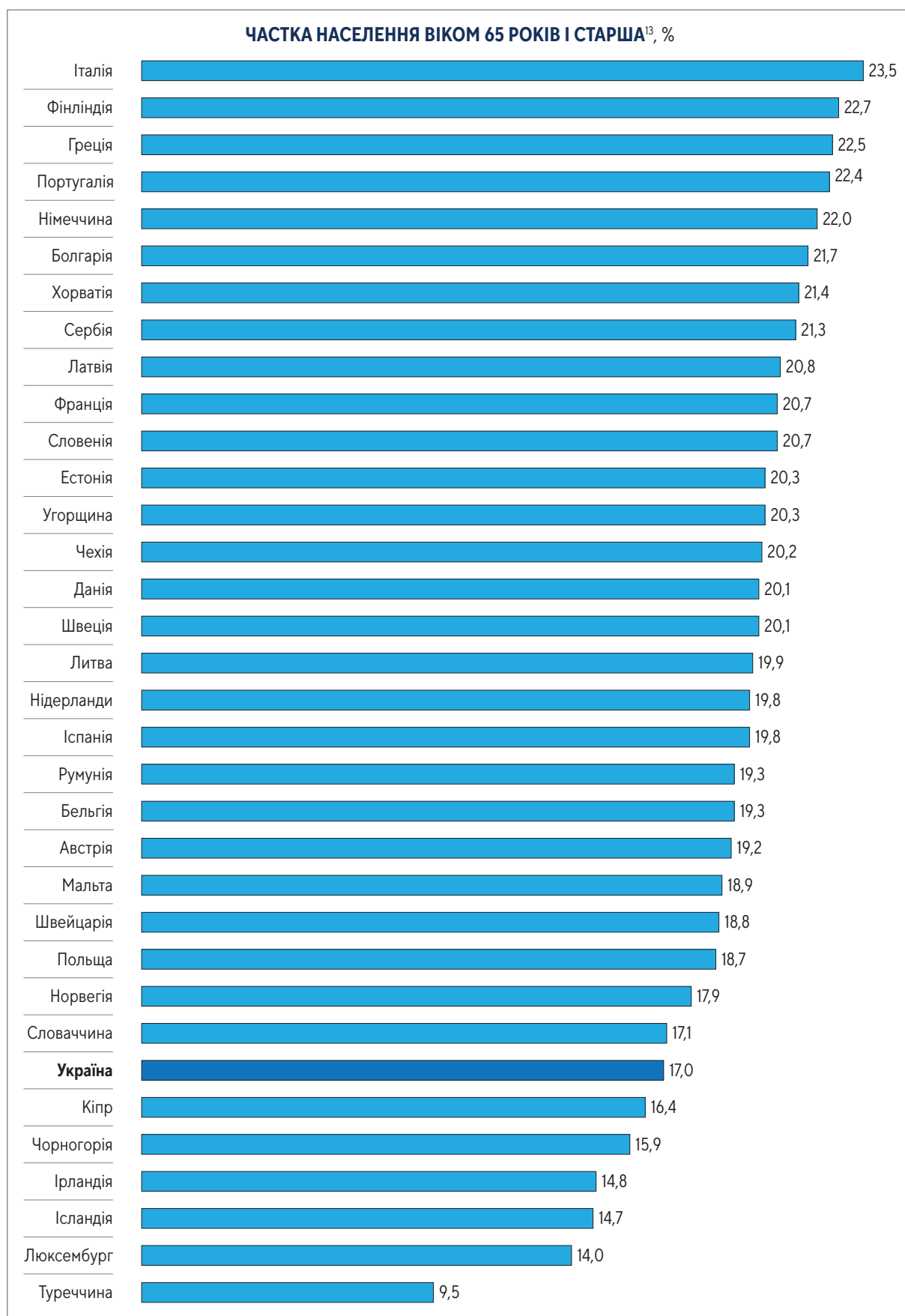

Станом на початок 2022 р. демографічно найстарішими країнами, в яких частка осіб у віці 65+ максимальна, є Італія (23,5%), Фінляндія (22,7%), Греція (22,5%), Португалія (22,4%) та Німеччина (22%). В зазначених країнах процеси демографічного старіння йшли швидкими темпами і частка людей у віці 65+ за останні 30 років зросла майже у два рази. До того ж процес старіння супроводжується значною диспропорцією статеві структури населення, особливо у старших вікових когортах. Внаслідок суттєвого перевищення тривалості життя жінок над тривалістю життя чоловіків спостерігається значна перевага чисельності жінок, особливо у віці старше 75 років.

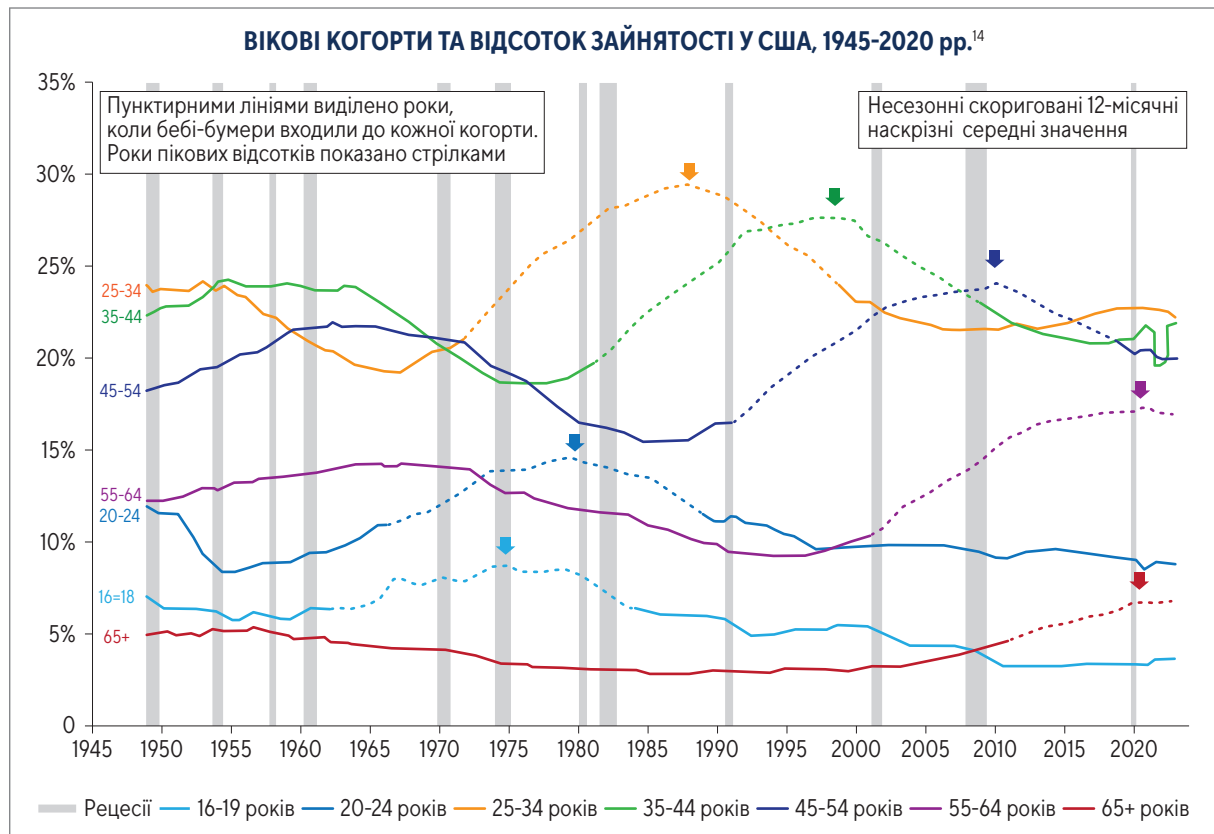
ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Домінуючий тренд на старіння населення для західного блоку вносить явні зміни до структури споживчих витрат, продуктивності праці та швидкості інновацій. Наприклад, у США наразі найчисельнішим поколінням є тридцятирічні, далі вікова піраміда починає звужуватися, що гарантує природний спад у не надто віддаленій перспективі (тобто перехід від другої до третьої фази демографічного переходу). При цьому за останні 20 років значно збільшилася чисельність зайнятих у віці 55 років та старше. У категорії 55–64 років сталися зрушення з 10 до 17% у структурі зайнятих, а категорії 65+ з 3 до 6,7%, тобто старше покоління у зайнятості зросло з 13 до 23,7%, що дуже суттєво.

¹² Ziesemer T., Gässler A. Ageing, human capital and demographic dividends with endogenous growth, labor supply and foreign capital. – Portuguese Economic Journal, 2021, <https://link.springer.com/article/10.1007/s10258-020-00176-2>.

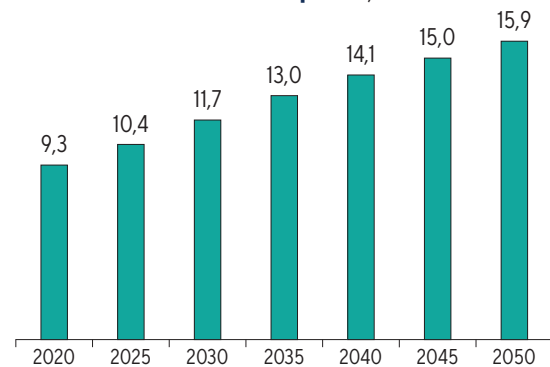
¹³ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2019. – World Population Prospects 2019, Volume II: Demographic Profiles. <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210046435>.

Виникає питання про наслідки цієї тенденції у геополітичному, економічному та соціальному плані. Зокрема, зміщення демографічної пропорції до старшого покоління впливає на:

- ✓ структуру зайнятості (менше фізичної та інтенсивної роботи);
- ✓ структуру споживчих переваг (чим старше — тим нижчі споживчі запиту, як через накопичення матеріальних цінностей, так і через інші життєві пріоритети);
- ✓ соціокультурні та сімейні цінності (більше консерватизму), політичні уподобання;
- ✓ схильність до заощаджень (чим старше — тим вище за інших рівних умов, тобто при порівнянних доходах).

ПРОГНОЗОВАНА ЧАСТКА ЛЮДЕЙ У СВІТІ У ВІЦІ 65+¹⁵, %

На тлі стрімкого старіння населення країн заходу та нової тенденції до скорочення його чисельності, дослідники звертають увагу на стрімке зростання населення Індії¹⁶. У 2022 р. в Індії народилося близько 23 млн дітей, що значно перевищує кількість народжень у будь-якій іншій країні. Своєю чергою, в Китаї

¹⁴ Demographic Trends for the 50-and-Older Work Force. — VettaFi Advisor Perspective, <https://www.advisorperspectives.com/dshort/updates/2023/05/10/demographic-trends-for-the-50-and-older-work-force>.

¹⁵ World Population Ageing, <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf>.

¹⁶ Whither India as it becomes world's most populous nation? — <https://www.straitstimes.com/asia/india-set-to-surpass-china-as-world-s-most-populous-nation>.

у 2022 р. народилось лише 9,56 млн дітей. 17 січня 2023 р. Китай вперше за шість десятиліть оголосив про зниження загальної чисельності населення у 2022 р. приблизно на 850 тис. осіб¹⁷, до 1,411 млрд, що, за різними оцінками, близько до індійського показника 1,38 млрд. Це більше, ніж все населення Європи (744 млн), Північної та Південної Америки (1,04 млрд)¹⁸.

За свідченням ООН, Індія витісняє Китай з позиції найгустонаселенішої країни світу¹⁹. Також в Індії найбільша у світі кількість молодих людей — кожна п'ята людина віком до 25 років проживає в Індії. Це 650 млн молодих людей чи 47% населення країни. Середній вік жителів Індії становить 28 років. Для порівняння, середній вік у США — 38 років, у Китаї — 39 років. Дорослі у віці 65 років і більше становлять лише 7% населення Індії, порівняно з аналогічним показником у Китаї — 14% та у США — 18%²⁰, в Україні — 20%. При цьому сучасні молоді люди користуються перевагами ринкової економіки, а також доступом до Інтернету та освітою, англійською мовою. Цього року показники зростання індійської економіки можуть стати найвищими у світі.

Про що говорять зазначені тренди? Одна з гіпотез полягає в тому, що вікова група безпосередньо впливає на технологічний

прогрес, швидкість інновацій та економічне зростання, і має фундаментальний вплив на структуру зайнятості по галузях економіки. Ідея полягає в тому, що людина похилого віку втрачає здатність до інновацій, що гальмує галузеві трансформації та технологічний прогрес, а значить і органічне зростання економіки.

Саме зниження імпульсу технологічного розвитку називають однією з причин структурної кризи країн з розвинутою економікою²¹. Темпи науково-технічного прогресу та галузевих трансформацій стали сповільнюватись (з 2006–2008 рр.) на траєкторії посилення тенденції на старіння населення та підвищення середнього віку. Існує навіть думка, що галузеві зрушення відбуваються помірними темпами останні 15 років, тому що старше покоління використовує раніше створений ресурс (активи та технології) для збереження балансу, але не для створення нових факторів та умов фазового переходу²².

Проте є й така думка, що хоча демографічна структура впливає на швидкість, вектор та стійкість технологічного прогресу, але політичний істеблішмент формується тими, хто тримає національні активи.

У багатьох моделях економічного зростання, що базуються на поширенні технологій (наприклад, моделі ендogenousного економічного зростання лауреата Нобелівської премії Пола Ромера (Paul M. Romer)²³, в якій основним фактором зростання економіки є інвестиції в НДДКР (науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи («Research & Development» (R&D)) та людський капітал. При цьому чисельність населення сприймається як ключовий елемент, коли за умови скорочення населення інноваційні моделі розвитку перестають працювати. За інших рівних умов велика чисельність населення означає більшу кількість дослідників, що,

¹⁷ China's first population drop in six decades sounds alarm on demographic crisis, <https://www.reuters.com/world/china/chinas-population-shrinks-first-time-since-1961-2023-01-17/>.

¹⁸ UN Population Division, <https://population.un.org/wpp/>.

¹⁹ India will become the world's most populous country in 2023, <https://www.economist.com/the-world-ahead/2022/11/14/india-will-become-the-worlds-most-populous-country-in-2023>.

²⁰ Key facts as India surpasses China as the world's most populous country, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2023/02/09/key-facts-as-india-surpasses-china-as-the-worlds-most-populous-country/>.

²¹ Classification of economies. — UNCTAD, <https://hbs.unctad.org/classifications/>.

²² Innovation in a crisis: Why it is more critical than ever. — McKinsey & Company, 2020, <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/innovation-in-a-crisis-why-it-is-more-critical-than-ever>.

²³ Endogenous Technological Change. — JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/2937632>.

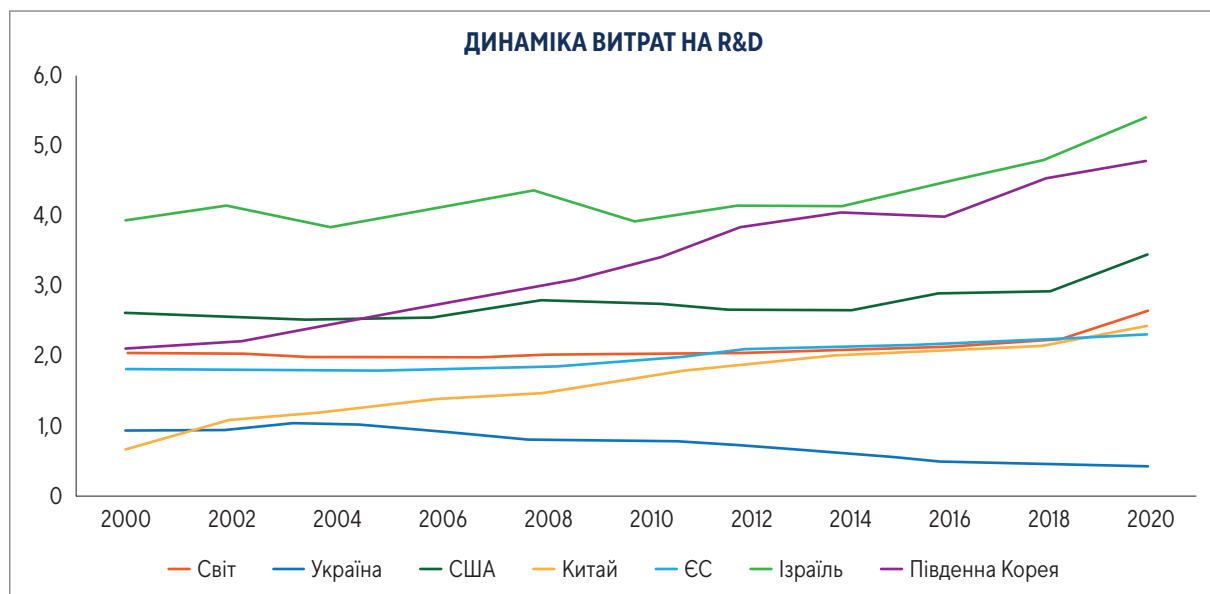
своєю чергою, сприяє виникненню та поширенню інновацій, а також підвищенню рівня життя. Скорочення чисельності населення може призвести до ситуації, у якій відбувається стагнація знань та рівня життя.

Низка сучасних досліджень доводить, що здатність до інновацій, інтенсивного прогресу та галузевих зрушень проявляється найкраще в молодому суспільстві. Фазові переходи, галузеві зрушення відбуваються там швидше, де суспільство молодше. Молодість — це амбіції, схильність до ризику, авантюри, гнучкість мислення, фізична витривалість та інтелектуальна ефективність. Наприклад, середній вік хакерів і кіберзлочинців становить 17–19 років²⁴, коли схильність до знань, самоствердження та ризику максимальна, а гнучкість, пластичність розуму дозволяє вбирати, обробляти та приймати велику кількість нової інформації.

Для інтелектуальних видів діяльності на основі аналізу віку наукових відкриттів, патентів та Нобелівських премій оптимальним граничним віком найвищої наукової ефективності

є вік 35–37 років, коли сходяться безліч факторів, що зумовлюють успіх²⁵. А. Ейнштейн зазначав, що людина, яка не зробила свій найзначніший внесок в науку до 30 років, ніколи вже цього не зробить²⁶. Хоча все залежить від особистої мотивації людини, проте науково-дослідницька ефективність підтримується до 42–45 років, далі стрімко знижується. Йдеться про проривні відкриття, що змінюють світ. Таким чином істотно старіння населення може вплинути на технологічний прогрес. Літні люди рідше генерують нові ідеї та повільніше їх освоюють (в психології цей термін отримав назву «ригідність мислення»)²⁷.

Щодо оптимального вікового періоду відкриття успішного інноваційного бізнесу, то тут думки різняться. Так, результати одних досліджень, показали, що шанси на успіх у бізнесі у 20-річних та 50-річних рівні (дослідження вчених з кількох американських та китайських університетів)²⁸. Це пояснюється існуванням певної гармонії: молоді краще розуміються на технологіях і більше ризикують, а підприємці старшого покоління

²⁴ Average age of cyber-attack suspects drops to 17. – The Guardian, <https://www.theguardian.com/technology/2015/dec/08/average-age-of-cyber-attack-suspects-drops-to-17>.

²⁵ Recognition and longevity: an examination of award timing and lifespan in Nobel laureates. – Springer, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11192-022-04379-6>.

²⁶ Do you think Einstein was right when he said "A person who has not made his great contribution to science before the age of thirty will never do so"?, <https://www.quora.com/Do-you-think-Einstein-was-right-when-he-said-A-person-who-has-not-made-his-great-contribution-to-science-before-the-age-of-thirty-will-never-do-so>.

²⁷ Ригідність було визначено як «опір придбання нових поведінкових патернів шляхом утримання колишніх та неадаптивних стилів поведінки».

²⁸ Age and entrepreneurial career success: A review and a meta-analysis. – ScienceDirect, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0883902619302691>.

досвідченіші і мають більше зв'язків²⁹, проте менш ризиковані. При цьому люди середнього віку (30–40 років) розглядаються як менш успішними у бізнесі³⁰, внаслідок того, що в цій групі особливо яскраво простежується залежність від сімейних зобов'язань. Це створює значні перешкоди для створення власного бізнесу.

Інші дослідження показують, що навпаки після 45 шансів на успіх різко знижуються на траєкторії падіння продуктивності, тому що відкриття бізнесу передбачає інноваційність за умов конкурентного середовища та схильності до ризику. Хоча в принципі неважливо, скільки вам років — як показує практика, людина здатна розкрити свій підприємницький талант в будь-якому віці. Але кожному періоду життя людини властиві різні характеристики, які по-своєму визначають розвиток бізнесу.

Наприклад, українські дослідження свідчать, що портрет українського підприємця — це підприємець-чоловік від 31 до 45 років, який займається торгівлею і володіє одним чи двома бізнесами. Про це свідчать дані дослідження «Портрет українського підприємця», проведеного Союзом українських підприємців (СУП)³¹. Пояснити це можна тим, що економічна свідомість 30–40 літніх громадян України формувалась в умовах переходу до ринкових економічних відносин. І для цього покоління вона є природною.

Прикладом також може служити більш успішні дії України в ході сучасних військових операцій. Успішність українських військових, поміж всього іншого, зумовлена тим, що військове командування України є молодшим порівняно з російським військовим керівництвом. Відповідно більш інноваційним в підходах та стратегіях до ведення бойових дій.

Саме тому демографія має важливе значення для визначення порогів розвитку.

Проте важливо усвідомлювати, що старіння населення не зупиняє технологічний

прогрес, а змінюється його швидкість і вектор, та відповідний зсув середнього віку призводить до інших пріоритетів у суспільстві. Можна сказати, що **проект «розвитку» заміщується проектом «збереження та консервації»**.

Водночас висока частка молодого покоління не гарантує економічного процвітання, інакше країни Африки були б найуспішнішими. Для успішного розвитку необхідне поєднання безлічі факторів — інфраструктура, певне інтелектуальне соціокультурне середовище, чого немає в найбільш розвинених країнах, вибудована та налагоджена освітня система, пріоритет держави в науці та технологіях з відповідними умовами, фінансуванням та науково-технічним середовищем.

У той же час, автоматизація може поліпшити здатність людей виробляти ідеї достатньою мірою, щоб зростання рівня життя тривало навіть при населенні, що скорочується. Враховуючи мультиплікаційний ефект сучасної «полікризи», сьогодні у зростаючому глобальному протистоянні держав перемогу отримує той, хто володіє найкращими технологіями. При чому не тільки в інноваційних сферах, що формуються на межі п'ятого та шостого технологічного укладу, а також і провідними технологіями базових галузей третього та четвертого технологічного укладу. Державний суверенітет у т. ч. буде зумовлюватися і можливостями технологічного оновлення.

ВПЛИВ ДЕМОГРАФІЧНОГО ФАКТОРУ НА ВІДБУДОВУ УКРАЇНИ

В результаті погіршення рівня та якості життя демографічні процеси в Україні мають депопуляційний характер, що обтяжуються міграційним впливом за межі країни. Важливо відзначити, що в Україні демографічна проблема виникла не у зв'язку з війною, а набагато раніше. Хоча війна цю проблему значно розширила та посилила.

Для України є притаманним так званий третій тип історичного відтворення

²⁹ Think You're Too Old to Start a Business? Research Says You're Wrong, <https://www.uschamber.com/co/grow/thrive/middle-aged-entrepreneurs-success>.

³⁰ A Study of 2.7 Million Startups Found the Ideal Age to Start a Business (and It's Much Older Than You Think). If you're in your 40s or 50s, you might think it's too late to start a business. Wrong: It's actually the perfect time., <https://www.inc.com/jeff-haden/a-study-of-27-million-startups-found-ideal-age-to-start-a-business-and-its-much-older-than-you-think.html>.

³¹ Просто зараз презентуємо результати дослідження Портрету українського бізнесу, <https://www.facebook.com/sup.org.ua/videos/824243245013165/?v=824243245013165>.

населення, який не забезпечував відтворення поколінь. Він характеризується типом відтворення населення, за яким в країні вже завершився демографічний перехід. Цей тип відтворення характеризується низькою народжуваністю та зростаючою смертністю, внаслідок високої та дедалі більшої часткою літніх людей у суспільстві, низьким або негативним природним приростом населення і найчастіше, але не завжди високою середньою тривалістю життя.

За даними ООН Україна є одним з лідерів за темпами скорочення населення. Ще й до повномасштабної війни населення України стрімко скорочувалося, народжуваність і тривалість життя були низькими як порівняти з іншими європейськими країнами. Населення почало скорочуватися з 1990 р. і протягом 1990–2022 рр. Україна втратила близько 10,7 млн людей (понад 20% населення). Станом на 1 січня 2022 р. в Україні чисельність наявного населення складало 34,5 млн осіб³². За цими даними велися розрахунки основних макроекономічних показників України на 2023 р. На кінець серпня 2022 р. чисельність населення країни оцінювалось вже у 27,8 млн. Таким чином, за офіційними даними, з початку активної фази збройної агресії кількість населення України зменшилася на 6,7 млн осіб.

Війна в Україні в разі підсилила демографічну кризу країни. Негайний демографічний вплив війни на Україну вже помітний, і він руйнівний для країни, яка мала слабкий демографічний профіль. Хоча довгострокові ефекти неможливо передбачити, перспектив тривалої демографічної кризи важко уникнути.

За експертними оцінками Центру демографічних наук імені Леверхульма Оксфордського університету (Leverhulme Centre for Demographic Science University of Oxford), населення України може скоротитися на 24–33% залежно від тривалості війни³³. Ефект буде особливо помітним для дітей та населення продуктивного віку. При чому оцінки не враховують такий додатковий фактор як підвищення смертності через довгостроковий вплив кризи охорони здоров'я, спричинений

пораненнями, інфекційними хворобами та іншими травмами.

Які ж основні демографічні ризики є характерними для України?

Поруч зі скороченням населення суттєвим чинником демографічної вразливості України є *статево-вікова структура населення*, зокрема, спостерігається скорочення частки молоді віком до 20 років та жінок продуктивного віку. В Україні мала чисельність дітей та молодих людей порівняно зі старшим поколінням. Це означає, що менше жінок досягатимуть репродуктивного віку в наступні кілька років. Наявність великої кількості людей похилого віку створюватиме додатковий тиск на Пенсійний фонд та державний бюджет. Щоб залишити фінансову систему здоровою, уряду доведеться проводити комплексні пенсійні реформи, які є непопулярними.

Кількість чоловіків 15–19 років — майже вдвічі менша, ніж кількість чоловіків, яким 35–39 років. До того ж, у країні дефіцит чоловіків, особливо після 40 років. У 2020 р. жінок віком 40–69 років вже було на 23% більше, ніж чоловіків.

Якщо брати до уваги порівняльні дані ООН щодо української демографії на 2021 р. та 2023 р. то в Україні зникає молоде покоління, 20-річні юнаки та дівчата. Якщо хлопців цього віку у 2021 р. налічувалося 200 тис., то у 2023 р. близько 70 тис. Кількість дівчат, відповідно, впала з 200 тис. до 50 тис. Також виникає нова проблема із молоддю, коли юнаки 10–11 класу масово залишають Україну до закінчення школи.

Можна також очікувати *подальше зниження народжуваності* через наслідки війни та імовірне зниження народжуваності через меншу чисельність жінок репродуктивного віку. Невизначеність майбутнього, спричинена війною, може ускладнити ухвалення рішення про народження дитини для жінок та сімей. Кількість новонароджених у 2022 р. наразі точно підрахувати неможливо. Серед причин воєнні дії та українки, що народжували за кордоном та ще не встигли подати відповідні

³² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік», — ВРУ, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40472>.

³³ Ukraine Crisis: Monitoring population displacement through social media activity/ Doug Leasure Leverhulme Centre for Demographic Science University of Oxford. 6 July, 2022 SICSS-Oxford https://sicss.io/2022/materials/oxford/20220706b_SICSS_Ukraine_daily_population_estimates.pdf.

документи до консульства або дипломатичного представництва України.

Джерело: population.un.org.

Примітка: середня спостерігається.

Хоча тенденції щодо старіння населення були однакові й в Україні, й в країнах ЄС, частка населення 65+ років в ЄС в 2021 р. в середньому 19%, в Україні 17%. Навантаження 60+ років на 20-64 років, тобто на фактичний, реальний працездатний вік в Україні 27%, в ЄС 31%. Проте частка населення 65+ в Україні збільшується, і за останніми даними на 2023 р. люди віком 65+ становлять вже 20,2%. Природньо, що старіння населення призводить до дефіциту робочої сили.

Також фінансова система будь-якої країни налаштована на економічне зростання та приплив робочої сили. Зменшення чисельності молоді може призвести до падіння глобального попиту, дефляції та застою, а дефіцит робочої сили без належного рівня автоматизації — ускладнити утримання пенсіонерів, частка яких зростає.

Цей фактор буде створювати проблеми для демографічного відновлення після війни. Навіть якщо жінки матимуть таку саму середню чисельність дітей, менше жінок репродуктивного віку означає меншу народжуваність зараз та в майбутньому. У результаті — подальша низхідна спіраль демографічного занепаду.

Найголовніший виклик, з яким треба працювати вже зараз — еміграція з України. З боку працівників відтік людського капіталу

є безпрецедентним: війна змусила переїхати понад третину населення України. Зараз чисельність біженців з України в Європі перевищила позначку 8 млн: майже 5 млн (4 млн 881,590 тис.³⁴) з них отримали статус тимчасового захисту — заходу, що дозволяє їм вибрати країну призначення і відразу ж почати там працювати. Причому жінки та діти становлять майже 90% біженців.

Молоде покоління українців також намагається залишити країну, частина з остраху бути мобілізованими в майбутньому, інші через довгу війну та зруйновану економіку.

Неможливо оцінити скільки біженців повернеться, це залежатиме від багатьох факторів, включно з тривалістю війни, її інтенсивністю в місцях постійного проживання біженців та ситуації в країні після закінчення війни. Значна частка біженців (порівняно з більш ранніми міграціями, викликаними конфліктами) вже влаштувалася на роботу і відправила дітей до шкіл у країнах, що приймають. Якщо жінки та діти-біженці зможуть ефективно адаптуватися в цих країнах, то після закінчення війни слід очікувати не тільки їх не повернення на батьківщину, а й зворотного потоку чоловіків-українців до Європи з метою воз'єднання сімей.

Отже, якщо громадяни України не повернуться, за оцінками ЦЕС за рік від не повернення біженців Україна може втратити 2,55%-7,71% ВВП³⁵. За розрахунками Мін-економіки, кожні 100 тис. осіб, які не повернулися до України, зменшують обсяг прогнозованого ВВП України на 0,5%³⁶. Чисельність працездатного населення скоротиться до 10-11 млн³⁷, і навіть попри відновлення українська економіка не зможе зростати швидше, ніж на 2% на рік. *Такої кількості людей буде просто недостатньо для підтримки сталого економічного зростання, навіть за наявності достатніх фінансових ресурсів на відбудову та розвиток.*

Однозначно зросла смертність в країні. За оцінками ООН, втрати серед цивільних осіб із 24 лютого 2022 р. до 15 лютого 2023 р.

³⁴ UNHCR — https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413.

³⁵ Боротьба за людей: Україна прогала битву, але має виграти війну. — <https://www.facebook.com/cesukraine/posts/650111119917097>.

³⁶ Масштабна демографічна криза чекає на Україну. — Аргумент, <https://argumentua.com/novini/masshtabna-demograf-chna-kryza-cheka-na-ukra-nu>.

³⁷ Боротьба за людей: Україна прогала битву, але має виграти війну. — Український інститут майбутнього. <https://uifuture.org/publications/borotba-za-lyudej-ukrayina-prograla-bytvu-ale-maye-vygraty-vijnu/>.

Джерело: Центр демографічних наук імені Леверхульма, Оксфордський університет.

сягнули 21 293 цивільних, зокрема 8 006 загиблих. Серед загиблих майже 500 дітей. Цифра, яку подає ООН, є дуже приблизною: до неї включені лише підтверджені втрати і немає даних з окупованих територій. Досі невідомо скільки українців загинули у практично зруйнованих містах Сходу України. Тільки в Маріуполі за найобережнішою оцінкою могли загинути близько 20 тис. осіб. Найбільше цивільних загинуло у Донецькій обл. — 3 810, у Київській — 955, у Харківській — 924, у Луганській — 485, Херсонській — 447 та Чернігівській — 315. Тоді як у Запорізькій — 255, у Миколаївській — 246, у Сумській — 182 та у Дніпропетровській — 165. Але сьогодні реальний рівень смертності ми не можемо навіть приблизно оцінити.

Цифри щодо втрат серед військових регулярно називають, але незалежного підтвердження цих цифр наразі немає. Так, керівник Офісу президента Михайло Подоляк заявив, що втрати українських військових становлять від 100 до 200 людей щодня³⁸. Єврокомісія оцінила втрати України у війні у 100 тис. військових, але заяву з такою оцінкою довелося відредагувати — йдеться не лише про загиблих, а й про поранених³⁹.

Подібні заяви у листопаді 2022 р. робили й американські військові⁴⁰. Проте українська влада закликає бути обережними з даними про втрати.

³⁸ У війні гине 100-200 українських військових щодня — Офіс президента. — BBC, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61752749?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D&fbclid=IwAR3kjFH67NANHxcFwXaMSPElwsWEPAXdxdkY5OHMzvQ2UvzZaqM4TBmyZQ>.

³⁹ В Єврокомісії пояснили, откуда взялись данные о гибели 100 тысяч украинских военных на войне. Это ошибка. — Громадське, <https://hromadske.ua/ru/posts/v-evrokomissii-obuyasnili-otkuda-vzylis-dannye-o-gibeli-100-tysyach-ukrainskih-voennykh-na-vojne>. US estimates 200,000 military casualties on all sides in Ukraine war. — BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-63580372>.

⁴⁰ US estimates 200,000 military casualties on all sides in Ukraine war. — BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-63580372>.

УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ВИСНОВКИ

Демографічні процеси виступають предметом інтенсивних дебатів та політичних заходів наразі у більшості країн світу. Проте зараз людство ще не має досвіду запобігання негативним ефектам старіння.

Необхідно визнати, що Україна має дійсно значні втрати чисельності населення, факторами якої є: додаткова смертність через війну, особливо чоловіків; величезні внутрішні переміщення; зростання еміграції (військові біженці); менша народжуваність; стрімке збільшення частки людей похилого віку, збільшення глибини старіння та фемінізація цього процесу.

Як вже було зазначено, Україна перебуває в непоганій демографічній ситуації відносно країн західного кластера – частка літніх людей нижча, ніж у більшості країн ОЕСР. У сучасних суспільствах збільшення очікуваної тривалості життя призводить не тільки до зростання чисельності літнього населення, а й до зміцнення його здоров'я (правда за умови розвитку системи охорони здоров'я, яка є в реальності доступною). З урахуванням покращення фізичного та ментального стану літніх людей, старіння населення навряд чи слід сприймати як фундаментальну економічну проблему.

Політичні заходи, пов'язані зі збільшенням чисельності населення, чи хоча б перешкодою до його зменшення, найчастіше концентруються навколо причин низької народжуваності. Одна з причин поєднує такі фактори, як економічний занепад, стагнація економічного зростання, безробіття. До другої групи причин відносять фактори, що опосередковують раціональний вибір: невпевненість у завтрашньому дні, зокрема через негарантованість робочого стажу, зниження обсягів державного соціального забезпечення, скорочення кількості установ дошкільного виховання, підвищення їх вартості тощо. Проте слід розуміти, що підвищити народжуваність швидкими темпами неможливо. Таким чином формуючи макроекономічну та демографічну політику повоєнного відновлення необхідно враховувати тенденції демографічної динаміки, що вимагає значних організаційних та фінансових вкладень при реалізації економічної та соціальної політики з урахуванням демографічних змін, що виникають.

Найбільш очевидним та фундаментальним наслідком старіння населення виявляється скорочення пропозиції праці. Збільшення частки людей похилого віку в чисельності населення майже автоматично означає стискання робочої сили, підвищення заробітної плати та зниження безробіття. Офіційно зареєстроване безробіття в Україні дійсно знижується, хоча реальний стан ще необхідно уточнювати і очікувати збереження цієї тенденції наступними роками навряд чи доцільно. Так, відповідно до даних, на які посилається НБУ, у грудні 2022 р. близько 33% тих, хто мав роботу до початку повномасштабної війни, ще залишалися без робочого місця, що пояснюють скороченнями кадрів та повільним відновленням бізнесу. Зростання доходів домогосподарств забезпечується переважно за допомогою бюджетних виплат військовослужбовцям.

Старіння населення України може суттєво уповільнювати переміщення робочої сили, що необхідно для успішної адаптації до технологічних і структурних зрушень. Це може призвести до виникнення в економіці певних вузьких місць, які буде важко подолати. Також імовірним є створення ситуації кар'єрних перепон для молоді, якій буде складно пробитися нагору через велику чисельність літніх працівників.

Ситуація з продуктивністю праці виглядає менш драматичною: у різних професіях співвідношення між рівнями продуктивності праці літніх і нелітніх працівників може відрізнятися залежно від затребуваності наявних навичок. Найближчим часом частка професій, які потребують великого фізичного навантаження, скоротиться. Однак при швидких технологічних зрушеннях накопичений людський капітал піддається швидкому моральному зносу, що ставить літніх працівників зі старими знаннями та навичками у невідгідне становище.

Зрештою, збільшення частки літніх істотно послаблює підприємницький потенціал економіки через меншу схильність старших поколінь до ризику. Зниження частки ризикованих проєктів може скоротити інновації, зменшити вкладення них і уповільнити темпи технологічного прогресу. Старіння населення супроводжуватиметься досить серйозними втратами в інноваційності, динамізмі та підприємницькому дусі сучасних економік. Проте старіння може змінювати як темпи, так

і напрям технологічного прогресу. Зокрема, воно стимулюватиме розробку нових технологій у медицині та послугах з догляду.

Однак аналіз взаємодій між старінням населення та економікою на мікро- та макrorівнях дозволяє припустити, що саме по собі воно не є фундаментальною економічною проблемою, що загрожує добробуту суспільства. Серйозні труднощі пов'язані передусім з необхідністю адаптації економіки до нових демографічних реалій. Якщо вона виявиться успішною, темпи економічного зростання залишаться досить високими. Нарешті, **реальні загрози економіки виходять не від самого старіння, а від існуючих інститутів підтримки літніх, які були сформовані в інших демографічних та економічних умовах.** До перспективи нової реальності з високою часткою людей похилого віку слід підлаштувати пенсійну та податкову системи, охорону здоров'я, інститути ринку праці та ринку капіталу.

БАЗОВІ СТРАТЕГІЇ РЕАГУВАННЯ

Стала тенденція на скорочення населення упродовж останніх 30 років свідчить про певні прорахунки та помилкові пріоритети розвитку країни. «Витягнути» країну повинні принципово нові політичні підходи, що нададуть змогу залучити зовнішні інвестиції, запровадити економічні стартапи та запровадити економічну суб'єктність.

Для зростання економіки необхідні випереджаючі темпи зростання продуктивності праці. Для цього необхідно розробити Державну програму «Продуктивність праці та підтримка зайнятості» з визначеними показниками зростання продуктивності праці як по окремим галузям, так і по економіці в цілому.

Зміна вікової структури ринку праці та ринку споживання вимагатиме перегляду стратегічних підходів до національної економіки. Драйвером розвитку цілого комплексу галузей може стати «економіка довголіття» («срібна економіка»), яка обслуговує потреби

літнього населення⁴¹. Для цього необхідно стимулювати залучення інвесторів до AgeTech-проектів (цифрові товари та послуги спеціально для людей похилого віку). Країнами-лідерами за кількістю угод у цій галузі є США (49% загальної кількості), Великобританія (12%) та Китай (5%). Сьогодні ринок технологій для людей старшого покоління – AgeTech – виглядає перспективним і є одним із швидко зростаючих і збільшується в середньому на 20-25% на рік. Очікується, що до 2025 р. досягне обсягу \$2,7 трлн. AgeTech-ринку включає платформи автоматизованого планування, організації догляду за літніми людьми та сервіси, які допомагають пенсіонерам залишатись активною частиною економічної спільноти, у т. ч. ефективно керувати своїми заощадженнями⁴².

У зв'язку зі зростанням потоку проблем, пов'язаних зі старінням населення, у Західній Європі з'явилась концепція **«Срібна економіка» (Silver Economy)**⁴³.

«Срібна економіка» – використання можливостей людини в період часу, що називається «старіння», а також задоволення зростаючої кількості потреб нового ринку послуг для людей похилого віку.

«Срібна економіка» також прагне об'єднати та вибудувати заходи щодо сприяння активному та здоровому старінню, які дозволяють збільшити рівень зайнятості осіб похилого віку. Процес інтегрування літньої вікової групи розглядається через розробку:

- ✓ новаторських стратегій у сфері працевлаштування людей похилого віку;
- ✓ продуктів та послуг задоволення поточних потреб населення. Передбачається, що при цьому буде отримано більший економічний ефект у сфері матеріального виробництва та зросте кількість робочих місць.

Охорона здоров'я, з природних причин, є одним із найбільш пріоритетних сегментів економіки довголіття. Ядро «індустрії для літніх» формують медицина, поєднана з

⁴¹ Наймасштабнішу та найрозвиненішу економіку довголіття «срібну економіку» створили США, на частку яких припадає ледь менше половини її глобального обсягу, а питома вага срібної економіки у створенні ВВП країни сягнула 42%.

⁴² 2022 AgeTech Market Map, <https://theagerontechnologist.com/>. Age tech is changing the way older adults age in place, <https://htdhealth.com/insights/age-tech-is-changing-the-way-older-adults-age-in-place>.

⁴³ 1st European Conference «Silver Economy in Europe 2005». – SEN@ER, http://www.silvereconomy-europe.org/events/2005/conference_en.htm.

доглядом, та дозвілля — два провідні напрямки інтересів літніх споживачів. Поліпшення здоров'я та дієздатності літнього населення також створює сприятливі умови для активізації їхньої участі у робочій силі⁴⁴. (За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 2023 р. близько 75% глобальних витрат на охорону здоров'я будуть пов'язані з медичним обслуговуванням людей похилого віку). Окрім того війна залишає по собі велику кількість поранених, цивільних, а також бійців. Колишні комбатанти з інвалідністю розглядаються як жертви збройного конфлікту також потребують особливих умов та спеціального догляду.

Процес адаптації економіки до змін вікової структури суспільства має відбуватися як за допомогою інноваційних стратегій у сфері працевлаштування літніх, так і шляхом впровадження нових продуктів та послуг для задоволення їх поточних потреб. Це дозволить досягти більшого економічного ефекту у виробництві та сприятиме збільшенню кількості робочих місць.

Підвищення рівня освіти, як показує досвід усіх країн світу, теж відкладає відхід з ринку праці та продовжує зайнятість після досягнення офіційного пенсійного віку. Держава має сприяти неперервній освіті дорослих, зокрема безперервному навчанню впродовж життя. Формування у дорослих осіб усвідомленої потреби в безперервному навчанні, культури неформальної та інформальної освіти є стратегічним завданням для досягнення цілей сталого розвитку держави.

Також для цілей післявоєнної відбудови необхідно забезпечити підтримку процесу повернення українських військових біженців. Зокрема віддалена робота та географічна близькість можуть пом'якшити масштаби витоку, пов'язаної з міграцією кваліфікованих працівників. При цьому, з нашої точки зору, сподіватися на міжнародну міграцію не слід: вона може дати недовгу відстрочку, але здатна загострювати проблему в довгостроковій перспективі, хоча слід визнати, що сучасні розвинуті економіки отримують довгостроковий позитивний економічний ефект завдяки залученню додаткових трудових ресурсів.

⁴⁴ The European Commission's. — http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/conferences/demographicchallenge_jan07/sources_en.cfm?nmenu=8.